

"כי טובים סיפורי מנאומי"

יחסו של ש"י עגנון לעברית המודרנית הכתובה והדבורה

לשונו של עגנון עשויה מרקם צפוף של שברי פסוקים מלשון המקרא, מלשון חכמים ומן העברית הרבנית. שליטתו ב"ארון הספרים" העברי היא שליטה פנומנלית, אך האם שלט בעברית המודרנית – הכתובה והדבורה? הרצאותיו ואיגרותיו מעידות שגם בנושאים המצריכים שליטה בלשון היום-יום השתמש עגנון בארכאיזמים שכבר אבד עליהם כלח. מתעורר הרושם שהוא דבק בעברית הקלסית, ולא התלהב מן החידושים שאפיינו את סוף תקופת המנדט ואת שנותיה הראשונות של המדינה. אף על פי כן, חרף התרחקותו מן הלשון החיה, המתחדשת תדיר, ניסה עגנון את כוחו בהמצאת תחדישים משלו (תחדישי לא התקבלו, וממילא לא נשתגרו). המאמר מנסה להבין את הסתירה המתגלעת בין יחסו האדיש של עגנון כלפי הלשון העברית המודרנית לבין ניסיונותיו הבלתי פוסקים להטביע את חותמו במילון העברי החדש ולהעשירו בתחדישים משלו.

המובאה שבכותרת לקוחה מסוף נאום שנשא עגנון בבית השר אבא אבן בטבת תשכ"ז (מעצמי אל עצמי, עמ' 96–100), ובו משובצים שימושי לשון המעידים על אי-התמצאותו של הדובר בלשון הדיבור הטבעית והמקובלת. לאמיתו של דבר, שימושי לשון ארכאיים, הזרים ללשון היום-יום, מאפיינים את כל הנאומים וההרצאות המקובצים באסופה זו. מפליא ומשונה להיווכח שעגנון, גדול הפרוזאיקונים בספרות העברית החדשה, חי ופעל במנותק מהלשון העברית החדשה, במיוחד מזו המדוברת ברחוב ובשוק. אומנם הוא שלט שליטה מעוררת השתאות באוצר המילים ובצירופי הלשון הגודשים את "ארון הספרים" העתיק של ספרי הקודש, אך לא הצליח לשאת ולו נאום אחד בעברית מודרנית, נטולת ארכאיזמים. חיי היום-יום שלו התנהלו לא בעברית הדבורה, ואף לא בשפה ספרותית, כי אם בלשון סיתנטית אישית שיש בה מן הלשון הרבנית בתוספת קומץ מילים חדשות שאבותיו ומוריו לא ידעו.

איגרותיו גדושות אף הן בלשון המקורות הקדומים, המקשה על הבנתן. האיגרות ששוגרו לתבריו ומכריו ב"קריית ספר" העברית ולמעסיקו זלמן שוקן מלמדות על מחסור מובהק במילים ובביטויים מן הלשון הרווחת, שהייתה נהוגה בעת היכתבן, ועל הידרשות תכופה למילים ולביטויים מאוצרות העבר, אפילו בעת שביקש למסור הודעות פשוטות בתכלית הפשטות מחיי היום-יום.¹

¹ רוב האיגרות כלולות בספר "מעצמי אל עצמי", ובספר "ש"י עגנון – זלמן שוקן: חילופי איגרות". גם בפתח הספר "מסוד חכמים" כלולות איגרות אחדות.

בועז שכביץ, חוקר לשון הספרות, טען במאמרו על המליצה (שכביץ, 1970) שהסגנון המליצי נובע מאי-תואם בין תוכן פשוט ובנלי לבין סגנון גבוה, יומרני ועשיר באלוזיות פיוטיות. כך, למשל, אם אדם נכנס למספרה לשם תספורת, ומדווח על עניין טריוויאלי כזה ברצינות (ולא בצנינות מבודחת) במילים: "ישבתי על הכס ונתתי ראשי לגוזזים", הריהו חוטא כמובן באמירה מליצית. לא פעם סיפר עגנון בכתביו על אירוע בנלי מחיי היום-יום בלשון למדנית אגב שימוש במרקם צפוף של פסוקים ושברי פסוקים מן המקורות, אך בדרך כלל הצליח שלא יתלוו לסיפור סימני יומרנות והתייפייפות פיוטית שיִשוּו לה אופי מליצי. לשון אחר, הוא הצליח "להלך בין הטיפות" ולהרקייע למרום הישגיה של הסיפורת העברית מבלי לשלוט ברבדים חשובים של הלשון העברית.

משל למה הדבר דומה? לאיל הון שהצליח להגיע לעושרו המופלג מבלי שישלוט בפעולות החשבון הפשוטות; לצייר חשוב ומוערך, שבפְּלֶטָה שלו ("פְּתִיכָה", לפי האקדמיה ללשון העברית) חסרים צבעים רבים שלכאורה אי-אפשר לצייר בלעדיהם; לספורטאי שהצליח להגיע בתחרות לפסגת ההישגים ולמדליית זהב חרף נכותו. אכן, עגנון הגיע להשגיו מבלי לשלוט בלשון העברית החדשה.

עגנון הכיר את "ארון הספרים" העברי לתקופותיו, ושלט בלשון המקורות בריבוי גווניה וממדיה. בהיעדר חלק מהקונקורדנציות העומדות כיום לרשותנו, היה הידע הנרחב שלו אוֹצָר רב-ערך השמור לבעליו לטובתו. ואולם, כאמור, בעברית המודרנית הייתה שליטתו חלקית ומוגבלת, וספק אם יכול היה לחבר בה מכתב פשוט, להשמיע בה נאום רגיל, או לשוחח בה שיחה קולחת בענייני דיומא. כך, למשל, בנאום המצוטט לעיל אמר הסופר בן ה-79 ש"סבורים היו מנהיגי המטוס שלא יעלה בידם להביא אותנו לקופנהגן", ואת השגרירה כינה "שגרירית". כינויים של הטייסים בתואר "מנהיגי המטוס" וכן הכינוי "שגרירית" מעידים שעגנון לא כרה אוזן לשימושי הלשון שהיו נהוגים בעברית בת-זמנו וששליטתו בעברית המדוברת לקתה לעיתים קרובות בהמצאות אידיוסינקרטיות או במילים ובצורות דקדוקיות הלקוחות מרבדים עתיקים, שאינם משמשים עוד בלשון הרווחת. גם סרטים ששרדו בארכיון, ובהם ראיונות עם הסופר, מעידים על תופעה זו בבירור: עגנון לא שלט בעברית המודרנית, ובזו הדבורה בייחוד.

באותו נאום בבית השר כינה עגנון את נציגי המדינה בחו"ל, או את שליחיה, בכינוי הארכאי "שלוחי המדינה", וכאשר ציין לטובה את ההתנהגות הנאה של הצוות כלפי הנוסעים, כינה את ההתנהגות בכינוי החריג "הנהגת הצוות". את המשך הטיסה תיאר במילים "חזר ועשה המטוס את טיסותיו", ואת הבאים לקבל את פניו בדרכו לשטוקהולם, תיאר כאנשים שבאו "להקביל את פניו דרך הילוכי לשטוקהולם". את מארחיו ומברכיו, שהגיעו בלבוש חגיגי וזרי פרחים בידיהם, תיאר

במילים: "אנשים ונשים, זקנים ונערים [...] ואגודות של פרחים בידיהם ופניהם כפני באי מועד". ואין אלה אלא מקצת השימושים הארכאיים של הסופר בנאמו. מותר כמדומה להניח, שאין מדובר כאן בבחירה במוזרויות לא-טבעיות שבעזרתן ביקש הסופר להתבלט ולהבליט את ייחודו. ניכר שזוהי העברית ששימשה אותו בשיחותיו, בנאומיו ובאיגרותיו, באין בפיו ובקולמוסו עברית אחרת, טבעית ומעודכנת יותר.

סופר גדול היה עגנון, בלי ספק, וסיפוריו לא התיישנו כסיפוריהם של אחדים מחקיינו, אך בעברית בת-זמנו – הדבורה והכתובה – הוא לא הצליח להתעדכן: לדבר ולכתוב כאחד האדם. ייתכן שבתחילת דרכו לא רצה עגנון להתעדכן ולשנות את מנהגו ואת טיבה של לשונו. מטבעו העדיף את מטבעות הלשון העתיקות, המכוסות פְּטִינָה של יוֹשֵׁן, על פני תחדישים ונאולוגיזמים המדיפים ריח של "צבע טרי". על חייהן הקצרים של מילים חדשות העיר עגנון: "כנגד מוללי מילים אומר היה אבגוסטוס קיסר, מושל אני על כל רומי כולה ואין בידי לחדש אפילו מילה אחת רומאית. על-ידי אותן המליצות ואותם המילים החדשות עלולים דבריהם של מנהיגי המדינה להשתכח בעוד חצי דור, שלא ימצא קורא שיבין דבר וחצי דבר. ואני שכבוד המדינה ומנהיגיה חביב עלי יותר ממליצותיהם ויתרתי על לשונם וכתבתי את דבריהם בלשוני אני לשון קלה ופשוטה, לשון הדורות שקדמו לנו והיא לשון הדורות שעתידים לבוא" (פרקים של ספר המדינה, עמ' 252).

יוצא אפוא שיחסו לחידושי הלשון הרבים שנתלוו לתחיית השפה העברית היה אמפיוולנטי למדי. כדי שדבריו לא יישכחו בעוד "חצי דור", כדבריו, בחר עגנון להשתמש בלשון הדורות הקודמים – בלשון העברית של המקורות הקלסיים שחייה הארוכים מבטיחים גם את קיומם לעתיד לבוא. כל מכתב שכתב וכל נאום שנאם מעיד על כך, ועל כן המילים "כי טובים סיפורי מנאומיי" כפל הוראה להן: הן מכוונות גם לעניין שמעוררים הסיפורים (בהשוואה לנאומים ה"יבשים" שאין בהם לחלוחית), אך גם לדרך המסירה של הסיפורים הכתובים בעברית "עגנונית" – בפסיפס של שברי פסוקים מ"ארון הספרים העבריים". בסיפורי עגנון ניתן למצוא מונולוגים ודיאלוגים המצטיינים בתכנים עדכניים המנסים להפיח רוח חיים במילותיהם של הגוילים הָבֵּלִים.

עגנון נהג לומר שהעברית היא השפה החשובה בעולם, והאמין שמי שכותב בעברית דבריו ישרדו לעולם ועד, בעוד ששפות אחרות עתידות לרדת מעל במת ההיסטוריה. בנאמו בלונדון לרגל קבלת פרס נובל (מעצמי אל עצמי, עמ' 91–92) הסביר עגנון מדוע לא למד אנגלית – את ה"לשון שמהלכת בחצי העולם". ותשובתו הצינית והרצינית כאחת של הסופר הייתה שקודם לדור הפלגה, הייתה כל הארץ לשון אחת ודברים אחדים; וכל אימת שביקש אדם ללמוד לשון אחרת, ליבו אמר לו: "עד שאתה מבקש ללמוד לשון אחרת למוד יפה יפה לשון עברית". ובמאמר מוסגר: כתביהם

של גדולי חכמי ישראל בימי הביניים, שנכתבו בערבית או באחד הלעזים של אגן היס התיכון, אכן צללו ברובם לתהום הנשייה, בעוד שספריהם הכתובים עברית עדיין נלמדים באוניברסיטאות ומשמשים מושאי מחקר.

ומן העבר ניתן לגזור גֵּזֶרָה שווה לגבי העתיד: כיום, כשישים שנה לאחר שנשא עגנון את דבריו המצוטטים לעיל, רבים מהעתידינים צופים שבעוד דור או שניים ישלטו בעולם חמש-שש שפות-על (Mega Languages) בלבד, ורוב השפות "הקטנות" (לרבות השפה הצרפתית שנחשבה כזכור שפה בינלאומית ששימשה את הסגל הדיפלומטי ברחבי העולם) תדעכנה ותיעלמנה בהדרגה, כמו השפות הקדומות שהתאבנו ואיבדו את חיותן (סנסקריט, אוגריתית, בבלית, אשורית, מצרית עתיקה, יוונית עתיקה, רומית וכו'). העברית, הגם שאיננה "מְגָה-שפה", לא תיעלם כנראה, כי יהודים ימשיכו להזדקק לסידור התפילה (לכל הפחות בטקס הנישואים, ביום ברית-המילה ובעת קריאת תפילת "אל מלא רחמים" על המת בהלוויות ובאזכרות), אף ימשיכו מדי שנה לקרוא ב"הגדה של פסח". יוצא אפוא שייתכן שהפרוגנוזה של עגנון תתממש: מותר כמדומה להניח שהעברית תשרוד גם לאחר ששפות אחדות, גדולות ממנה, תדעכנה ותיכחדנה.

*

בין השנים 1908–1912 עשה עגנון כארבע שנים בארץ – בעיקר ביפו ובירושלים – ותקופה זו עתידה הייתה להשתקף בכל סגוניותה ברומן רחב-היריעה שלו "תמול שלשום" (1945), שהחזיר את הגלגל 37 שנה לאחור אל ארץ-ישראל העות'מאנית של ימי העלייה השנייה. מתוך סיפורו של יצחק קומר, הפרוטגוניסט של רומן זה, ניכר שיוצרו הכיר היטב את לשונותיהם של בני "היישוב" באותן שנים: איכרים, חלוצים, סופרים, עסקנים, אנשי "היישוב הישן" ועוד. ניכר שעלה ביד עגנון להכיר היטב את כל המשלבים (רְגִיסְטְרִים) שהיו נהוגים אז בלשון הדיבור שבפי החלוצים, שדיברו כמובן עברית אך שיבצו בדבריהם יידישיזמים ועֶרְבִיזְמִים לא מעטים.

אולם, מיום שעזב עגנון את הארץ ב-1912 נדדו החולות הנודדים של העברית המדוברת, ותחיית הלשון עשתה כְּבֵרֶת דֶרֶךְ ניכרת בלעדיו, מבלי שיהא עד לשינויים בעת התהוותם. כשעלה ארצה בפעם השנייה, בסתיו 1924, והוא כבר סופר נודע בשערים, הוטל עליו להיאבק מאבק מחודש עם שפת דיבור חדשה ועדכנית שאת כלליה עדיין לא רכש (שפת דיבור חדשה, להבדיל משפת הספר העתיקה, שבה תלמיד חכם כמוהו שלט כאמור שליטה ללא מְצָרִים).

את מצבה הַלְּבִילִי – חסר היציבות והמשתנה תדיר – של העברית היטיב עגנון לתאר ברומן "שירה" (שעגנון התחיל לחברו בראשית שנות הארבעים, אך הוא ראה אור לאחר מותו ב-1971).

המוקד שכתוב, דווקא הוא שעזב את עמו ואת תרבותו, אומר לידידו מנפרד הרבסט: "בעברית החדשה, בעברית שלכם, שממציאה מילים חדשות ומשכחת את הישנות, שאדם שלמד עברית שלכם על בוריה אינו מבין פסוק בכתבי הקודש" (שם, עמ' 264). גם "אברהם וחצי", חתנו הקיבוצניק של הרבסט, גיבור הרומן "שירה", מיטיב לתאר את מצבה המשתנה לבקרים של העברית: "הלשון העברית עדיין לא נפקדו כל תיבותיה וכשאומרים לך אל תאמר – אמור, צריך אתה שתדע מה שזה פוסל כשר הוא מלכתחילה" (שם, עמ' 393).

ברומן "שירה" יש רגעים לא מעטים החושפים את מאבקו של עגנון עצמו בהתמודדותו עם המציאות הלינגוויסטית החדשה שנוצרה בארץ – עם שפת דיבור שנוספו לה דנוטציות רבות וניבים חדשים, עם דרכי ביטוי חדשות שהאינטונציה שלהן השתנתה לחלוטין. בין השאר נתחדשו מילים חדשות רבות. ב"ארץ ישראל העובדת", הסגפנית ודלת האמצעים, היה עליו לוותר על חלק מהעושר הלשוני הפרוסי שאפיין עד אז את כתיבתו לסוגיה. הוא, שהורגל לכתוב את יצירותיו בלשון המקורות המרובדת, היה לפתע כילד הלומד לדבר בלשון היום-יום "הפשוטה" והאינסטרומנטלית שבפי בני היישוב. הוא גם הטה אוזן בלי ספק ללשון שבפי ילדיו הקטנים שהתערותם בארץ הייתה מהירה משלו, וכך שילב ב"שירה" מילים כמו "גוזז" (עמ' 22) או "גלידה" (עמ' 305–306) שהתאזרחו בשפת הדיבור הארץ ישראלית. ב"שירה", שהוא הרומן היחיד של עגנון המתרחש כולו בארץ ישראל, ניתן לגלות "מעבדה" של ניסיונות והתחבטויות של הסופר בדרכו למציאת אוצר מילים חדש ומשלב חדש, שיתאימו ל"זמנים מודרניים".

גם מנפרד הרבסט, גיבורו הראשי של הרומן "שירה", נאלץ להתמודד עם כלליה הלא-כתובים של לשון חדשה כאילו היה ילד קטן העושה את צעדיו הראשונים; והרי לנו טעם נוסף לכך ששתי הנשים שבחיי, אשת חוק ואשת חיק, נוהגות בו כבילד קטן (לאשתו מנפרד קורא "אימא" כי היא מפנקת אותו כילד, ואילו שירה קוראת לו "ילדוני" ו"בונלה"). מן הבחינה הלינגוויסטית לכל הפחות, מנפרד הרבסט הוא ילד שעדיין לא למד לדבר (וכמוהו במידה מסוימת גם עגנון). המחבר וגיבורו היטו אז אוזן לשפת הדיבור של בני הדור הצעיר, ובאמצעותה רכשו את כלליה של השפה החדשה. שניהם שיקפו את הלשון שהייתה נהוגה בארץ בתקופת "היישוב" ובשנותיה הראשונות של המדינה – במציאות לינגוויסטית מהופכת שבה האם לומדת את שפת האם מילדיה.

הרומן הלא-גמור "שירה", המשקף את תקופת הקמת המדינה, כרוך גם בסיפור תחייתה של השפה העברית. שירה היא בתו של מורה לעברית (כמו בלומה גיבורת הרומן הקצר "סיפור פשוטי"), והיא משמיעה דברי זלזול באותם פליטים שהגיעו ארצה מגרמניה ללא רקע ציוני ובלא ידיעת עברית. הרבסט מגיע אמנם ארצה מבלי שידע עברית כהלכה, אך בניגוד לאחדים מחבריו המלומדים

הוא נאבק עם קשיי השפה ומצליח להגיע לשליטה טובה בעברית, עד כדי כך שאת הרצאתו לפני חבריה של ביתו זוהרה בקבוצת אחינועם הוא נושא *impromptu*, מבלי שייעזר כלל בדפים כתובים שהוכנו מראש. יכולת האלתור שלו בעברית מעידה שעלה בידו לרכוש את כללי השפה העברית, ושהוא מסוגל להתבטא בה בסגנון חופשי וקולח. מאחר שהוא מגדיר עצמו "יושב אוהל" ("שירה", עמ' 12) ובכך קושר עצמו עם דמותו של יעקב אבינו, ניתן לדמות את מאבקו עם השפה העברית למאבקו של אבי האומה עם מלאך ה'. שניהם נאבקו מאבק קשה והרואי כדי להפוך מיעקב לישראל, ואצל שניהם הוכתר המאבק בהצלחה.

הרומן מלגלג על העברית הרצוצה ועל אוצר המילים הדל שבפי הפרופסורים באוניברסיטה העברית (עמ' 129), ובכך הוא משקף את המציאות הלינגוויסטית ששררה בסוף תקופת המנדט ובראשית ימי המדינה: יוצאי גרמניה אכן לא מיהרו לרכוש את כללי העברית, בין משום שראו בארץ ישראל "מלון אורחים" זמני עד יעבור זעם, בין משום שחסרו את כישרונם של יוצאי גלויות אחרות – להשתלט חיש-קל על השפה המדוברת ולהיפטר במהירות מן המבטא הזר. אומנם "אברהם וחצי", חתנו של הרבסט, מעולי גרמניה הצעירים שיסדו את קבוצת אחינועם, אוהב את השפה העברית ומקפיד להשתמש בה כהלכה (שם, עמ' 128), אך רבים מה"יקים" המתוארים ברומן אינם מצליחים להתגבר על כלליה של השפה החדשה וה"זרה", וממשיכים לדבר איש עם רעהו בשפת האם, שבזמן התרחשותה של עלילת הרומן הייתה לאם חורגת, זרה ואכזרית.

ואף על פי שהרבסט מצליח להתגבר על קשיי השפה ולהרצות בעברית קולחת לפני תלמידיו, "גיבורנו" הנזקק לשפה העברית לשם חיבור מאמרי מחקר, ובמשתמע גם עגנון הנזקק לעברית עדכנית לשם חיבור ספריו הארץ-ישראליים, קובל לא אחת על שהשפה עדיין לא נתייצבה ועל שאין בה "טרמינולוגיה" קבועה ומחייבת (שם, עמ' 343). עגנון משתמש לאורך הרומן בדנוטציות שונות לאותו רפרנט עצמו (המילה "משרה" שבפינו נקראת כאן לפעמים "שררה", "מלפפון" שבפינו הוא לפעמים ה"קישוא" שבין דפי הספר). באמצעות הפסיחה על הסעיפים הדגים עגנון את מצבה של השפה, וכן את ההתלבטות הלקסיקלית שבה היה שרוי הוא עצמו בעת כתיבת הספר.

גיבורו של עגנון, החוקר הירושלמי מנפרד הרבסט, אף קובל במקביל על התרוששות השפה והתרדדותה; על כך שבני הארץ אינם מכירים את לשון המקורות, משתמשים רק בחלק קטן מאוצרותיה ואינם ערים לכך ששפתם היא שפה עתיקה ועשירה שמטבעותיה זקוקים לאיבוק ולצחצוח. מאחורי תלונותיו של הרבסט מסתתרות תלונותיהם של אנשי תרבות אירופוֹנְטְרִיים כדוגמת ברוך קורצווייל, המבקר החשוב של יצירת עגנון, וכן של עגנון בעצמו, על שהתרבות הישראלית והשפה שבפי בני הארץ דלה ונטולת מטעני עבר.

ברומן "שירה", שבו הגיבורים משמיעים לא אחת את דעותיו של עגנון גופא, ניכר הצער על התופעה, אך גם הלגלוג עליה. כך, למשל, בזמן ביקורו של הרבסט בביתה של שירה נכתב שפניה של האחות היו "חתומות", ומיד מוסיף המספר ומעיר הערה צינית: "או נאמר בדרך שאומרים בעברית החדשה פניה **רציניות** היו" (שם, עמ' 27). ואכן, זוהרה כותבת במכתבה שלחברי הקבוצה פנים מודאגות ו**רציניות** (שם, עמ' 299), וגם המספר, שעגנון מסתתר מאחורי כתפיו, משתמש בתואר "רצינית" בדברו על זוהרה (שם, עמ' 88).

עגנון בעצם רמז כאן שקוראיו הצעירים, בני דור המאבק על עצמאות ישראל, כבר לא יעשו שימוש בביטוי "פנים חתומות", ואולי אף לא יבינו את הוראתו של ביטוי עתיק זה. ניכרת ספקנותו של עגנון אם בני הארץ ירצו בכלל להתעמק ביצירותיו שלשון עמוסה ומיושנת ולגביהם היא כספר החתום. כן הלעיג כאן עגנון על נטייתם של בני הארץ להשתמש בקיצורים מגוחכים כגון "דריש ונשיק" (שם, עמ' 146), בהוראת 'דרישת שלום ונשיקה' או בהמצאות מתחכמות כגון "שלומיים וחציי" (שם, עמ' 91).

נרמז כאן שבמקום לנסות להחיות ביטויים שאבדו במרוצת הדורות ולהעניק להם חזות רעננה, בני הארץ מנסים לברוא שפה חדשה "יש מאין", וחפזונם מוליד פרות באושים שעתידיים להיזרק עד מהרה אל "פח האשפה של ההיסטוריה". ניכר שבשלב זה הבין עגנון שצו השעה הוא להתנצל מן התכשיטים היקרים והמפוארים שנאגרו באוצרותיו ו"לְחַרְזוּ עַל חוּטְיוֹ אֶלְמָגֵי הַמְלִים הַנְּאוּוֹת. פְּיַד הַדְּמִיוֹן", כפי שהמליצה רחל המשוררת בשירה "ששונות זעירים". לא אחת טענה רחל בשיריה שראוי לוותר על אותן מליצות שלדבריה הולכות וטופפות במבט יהיר, והתמסרה "לְנִיב הַתְּמִים פְּתִינֹק / וְעֵנֹ קַעְפָּר" (ראו שירה "ניב"). ניכר שעגנון התחבט בסוגיה זו – להמשיך לכתוב בעברית הקלסית או לחדש את שימושי הלשון שלו – אך לא עלה בידו להגיע אל העברית המודרנית.

אותה לְבִילִיוֹת של השפה העברית שאותה שיקף עגנון ברומן "שירה" מתוארת בסגנון קריקטורי ועוקצני בסיפור "בנערינו ובזקנינו"² כאן מתואר האדון "אני ואפסי" עוד שהיה בקי בכל לשונות אירופה. "אומרים שבנערותו לא היה יודע שום מילה לועזית חוץ מהלועזיין שברש"י, אבל כשהיה סמוך על שולחן חמיו העשיר קנה לו את אוצר המילים העברי האשכנזי לשולבאים ולא הניח ידו ממנו עד שלמדו על פה" (על כפות המנעול, עמ' 339). המספר מעיר עליו: "כמה טובה היה יכול להביא לספרותנו העלובה, שכל קוראיה מצפים למילה מודרנית". חברו מר נוטקיס מוסיף ואומר: "אף כל המילים החדשות שנתחדשו בבית-מדרשם מסרתי לו, כגון רצינות, ליטוף, מילון לספר

² סיפור זה הוא כנראה קטע גנוז מתוך הרומן "תמול שלשום" שחובר עוד בשנת 1920.

מילים עברי, ערלון לספר מילים לועזי וכן כל כיוצא בהן מילים שסופרינו הראשונים שהיו שקועים במקרא ובגמרא ובפירש"י תוספות ובספרי מחקר לא זכו להכירן" (שם, עמ' 340).

משמע, לפי הפרושה העגנונית על תחדישו של בן-יהודה ("רצינות", "ליטוף" ו"מילון") "מילון" הוא ספר מילים עברי של מילים שזכו לברית מילה, בעוד שב"ערלון" תמצא מילים זרות שנולדו מאחורי הגדר, לא נימולו ולא הובאו בברית ישראל. כך גם ביצירתו "עד הנה" הדגיש עגנון בסוף הפרק הראשון את הצירוף הביאליקאי "בועה של בורית" (שקודם לביאליק נהוג היה לכנותה "שלפוחית של בורית") במילים "עכשיו שאדוני נוסע הרי כל דברי החלום בועה של בורית" (וכן גם בשירו של ביאליק "צפרירים": "בְּרִסְיָי טַל-בְּקָר [...] בְּבוּעָה שֶׁל-בְּרִית"), כנראה כדי שלא להשתמש במילה "בועת סבון" – שהרי ה"סבון" הוא חידושו של בן-יהודה על-פי המילה הצרפתית savon.

*

באחד משירי ההקדשה שלו לעגנון הזכיר ביאליק לידידו את מוצאו הגליצאי: "לא דְּרָפָּךְ דְּרָפָּי, מְלִיצִי / וְדִינְךָ לֹא דִינִי [...] אֶתָּה – אֶבִּידָךְ גְּלִיצִי / וְאֶנְכִי – אֶנְכִי וְהֶלְיִנִי" (ביאליק, שירים, ג, עמ' 590) בדבריו אלה ערך המשורר אבחנה רבת פנים, שהיבטיה פואטיים ופוליטיים כאחד. בין השאר רמז לכך שאנשי האימפריה האוסטרו-הונגרית, אנשי העולם הגדול, נהו אחר הרצל וגינוני המלכות שלו, בעוד שאנשי אודסה, שהסתפקו בקב החרובים הדלה של הלאומיות, ביכרו את השינויים האיטיים והיסודיים מבית מדרשו של אחד-העם. ההבדל ניכר גם ביחס לתחיית הלשון העברית: אוהדי הרצל דגלו בבן-יהודה ובמהפכותו המהירה (ולעיתים גם הנמהרת), ואילו אוהדי אחד-העם ביכרו "הכשרת לבבות" ממושכת שתארך דורות רבים ובה תשתנה העברית באופן איטי והדרגתי, מבלי להניב שאינם יבולים חדשים בן-לילה.

סופרי אודסה התנגדו לחידושו של אליעזר בן-יהודה שנראו בעיניהם פזיזים ומהפכניים מדי ולפעמים מנותקים מן העברית הקלסית. למען האמת, ההתנגדות לחידושיהם של בן-יהודה ו"הירושלמים" לא הייתה נקייה משיקולים פוליטיים: בן-יהודה תמך בהרצל וב"תכנית אוגנדה" שלו, ואילו אחד-העם וביאליק תלמידו, כמו גם רוב סופרי אודסה, התנגדו להם בכל מאודם. לצרכי שיקופה של המציאות המודרנית, לא אחת הציע עגנון בכתביו תחדישים משלו. החידושים האקספרימנטליים של עגנון נועזים אף יותר מאלה של בן-יהודה, ואינם דומים כלל לאלה של ביאליק המשתלבים באופן טבעי בלשון העברית, הכתובה והדבורה. בניגוד לחידושו הטבעיים של ביאליק, אף לא אחד מחידושו של עגנון נשתגר בלשון הכתובה או המדוברת. כשם שעגנון לא

הצטיין בחיבור שירים הדורשים רגישות ריתמית ואוזן מוזיקלית, כך לא הצטיין בבריאת מילים חדשות. הייתכן שהמזכירה במשרד תיקרא "משרדנית" (שירה, עמ' 411, 465), שלבעל בית הקפה יקראו "קהוואי" (עד הנה, עמ' 113) ולבעלת המזנון "מיזוננת" (תמול שלשום, עמ' 106, 111, 179)!: חרף חשדנותו של עגנון כלפי תחדישים ואופנות דיבור חולפות, כתביו מנומרים במאות תחדישים מוזרים ואידיוסינקרטיים, שמלכתחילה לא היה להם סיכוי כלשהו להשתלב בעברית המודרנית. ניכר שהוא שאף לעלות על אוגוסטוס קיסר, ולהכניס מילים משלו למילון העברי.

בניגוד לניסיונותיו לחדש מילים משלו, ניכר שעגנון גילה חשדנות כלפי התחדישים שניתוספו לעברית במהלך חייו, ומצא כאמור דרך לגלג עליהם ולכנותם "ממוללי מילים". השמירה על רבדיה הקדומים של העברית הייתה בעבורו עניין חשוב ויסודי הנובע "משורש נשמתו". הוא ביטא את ההסתייגות מן החדש והאופנתי בכל תחנות חייו, וייתכן שהסתייגותו מחידושיהם של אליעזר בן-יהודה וחבריו "הירושלמיים", שאנשי אודסה ביקרו אותם קשות, היא פרי השפעתן של אותן שיחות ארוכות ששוחח עגנון עם ביאליק בתקופה שבה ישבו השניים בבאד הומבורג (1923–1924). ביאליק, כמו כל חבריו מאודסה ומנדלי מוכר ספרים בראשם, לגלג תכופות ביצירותיו על חידושי הלשון של בן-יהודה וחבריו "הירושלמים". במיוחד יצא נגד אותם תחדישים שנתבססו על תרגומי שאילה שאינם מתאימים כלל לפרדיגמה של הלשון העברית (כגון "שח רחוק" לטלפון או "גיא חיזיון" לתיאטרון). הוא ניסה להציע חלופות משלו לחידושי בן-יהודה ובני חוגו, אך לא אחת גילה שאיחר להציע והחידוש הלא-מוצלח כבר נקלט ונשתגר.

במקומות רבים במרחבי יצירתו הביע גם עגנון את אי שביעות רצונו מחידושו של בן-יהודה, וכך, למשל, רמז בסיפורו "התזמורת" שהמילה שחידש בן-יהודה, שבה הכתיר את סיפורו, בטעות יסודה. בתוך הסיפור השתמש עגנון במילה הנכונה, המתאימה לתרגום המילה הלועזית orchestra – "מקהלה" ("המנצח המפואר, שהלילה הזה ינצח על המקהלה הגדולה"). ביאליק הוצר על כך שבסערת המהפכה העברית הולכות ומשתגרות, מתוך חיפזון ופחז, מילים שגויות או חסרות שורש. כך, למשל, הוחלפו בגלל טעות של בן-יהודה המילים החדשות "מקהלה" ו"תזמורת", ומרגע שהטעות נשתרשה כבר קשה היה לשרשה. הן "תזמורת" מקורה ב"זמר", ועל-כן היא המקבילה העברית של chorus, ולא של orchestra.

על כן השתמש ביאליק לא אחת בשיריו ובסיפוריו בצירוף "מקהלת נוגנים", וכך נהג גם עגנון. גם ל"חנוכייה" (חידוש של בן-יהודה) קרא עגנון "מנורת חנוכה", כמו המנטור הגדול שלו ביאליק (עיר ומלואה, עמ' 27–28; 341). הוא עשה כן עד שירווח ותימצא המילה המתאימה. עגנון העדיף את הצירופים הישנים על פני התחדישים, והבלשן מ"צ קדרי מביא דוגמאות רבות להעדפה זו:

"בית דואר" (במקום 'דואר'); "תיבת הציגרטות" (במקום 'קופסת הסיגריות'), "בית האוכל" (במקום 'מסעדה'), "בית הבישול" (במקום 'מטבח'), "בית הנתיבות" (במקום 'תחנת הרכבת'), "ספר מילים" (במקום 'מילון'), "בית הרפואה" (במקום 'מרפאה'), "סמי מרפא" (במקום 'תרופות'), ועוד כהנה וכהנה (קדרי, תשמ"א-1980, עמ' 121).

בסיפור "לבית אבא" איציק אייכל מצית את ה"ציגרטת" שלו ב"גפרור". עגנון השתמש במילה "גפרור" שאותה חידש מנדלי מוכר-ספרים, ולא במילה "מדלק", חידושו של בן-יהודה, אך השתמש גם במילה "גפיר" המצויה בספרות השאלות ותשובות. כל ימיו המשיך עגנון להשתמש ב"אבטומוביל", ולא ב"מכונית" – חידושו של בן אב"י. ביאליק אומנם השתמש במילה חדשה זו בשיר הילדים "המכונית", אך גם התריע בו "שֶׁקֶד, נָהֵג, עַל-יַד הַהֶגֶה!" (וההגה אינו רק חלק ממערכת הניווט של המכונית, אלא גם המילה הכתובה והמדוברת). עגנון המשיך כאמור להשתמש במילה "אבטומוביל" – מילה נפוצה מאוד במרחבי יצירתו – אך רק בשניים מספריו השתמש גם במילה החדשה "מכונית". בסיפור "האוטובוס האחרון" כתב: "מה לעשות? אשכור לי מכונית ולא אלך ברגל" (סמוך ונראה, עמ' 111), ועל גיבורו מנפרד הרבסט סיפר עגנון: "שמע קול **מכונית** אחורי גבו" (שירה, עמ' 108), ובהמשך פסח על הסעיפים: "אישה פלונית פגעה בה **מכונית** ונהרגה, תינוקות שיחקו בחוץ ועבר **אבטומוביל** וריסק אחת מהן" (שם, עמ' 117). מדוע השתמש עגנון בדוגמה האחרונה באותו משפט בשתי החלופות – פעם ב"מכונית" ופעם ב"אבטומוביל"? אין זאת כי ביקש להדגים את מצבה חסר היציבות של הלשון העברית, שאין בה אפילו מילה מוסכמת השגורה בפי כול לעניין יום-יומי ופשוט – מצב שעליו קונן עגנון כאמור כששם בפי המומר שכרסון את הדברים על ה"עברית החדשה [...] שלכם, שממציאה מילים חדשות ומשכחת את הישנות" (שם, עמ' 264).

מעניין להיווכח כי בסיפוריו "ידידות" ו"הרופא וגרושתו" (וכן במכתביו לשוקן – ש"י עגנון – זלמן שוקן, בעמודים 107, 256) השתמש עגנון במילה "חשמלית" – חידושו של איתמר בן-אב"י – בעוד שביאליק הביע את הסתייגותו מן החידוש הירושלמי הזה, והמשיך להשתמש בסיפורו-רשימתו "מעוות לא יוכל לתקון" במילה "טָרָאם" (עד שירווח ותימצא מילה טובה יותר לרכבת הקלה שהמירה בסוף המאה התשע-עשרה את כְּרָרוֹת הסוסים). גם המילה "רכבת", המצאה של בן-יהודה, אינה מצויה ביצירותיו ה"קונוניות" של ביאליק, ואף לא ביצירתו הקלה, הילדית והעממית. ספק אם השתמש בה בלשון הדיבור.

בכתיבתו השתמש כידוע עגנון בלשון הספר, ורק לעיתים נדירות נזקק ללשון היום-יום ולסימולציה של לשון הדיבור. כל חידוש של בן-יהודה וחבריו המשובץ ביצירתו, מזדקר בה לאלתר כנטע זר וכזמורה נידחת. גם בדבריו כאמור על-פה הייתה לשונו למדנית, עמוסה ורחוקה עד מאוד

מלשון הדיבור. זאת ועוד, לשונו היא לעיתים קרובות "תרגום" מלשון יידיש, והוא הרבה להשתמש באותם הֶבראיזמים שנקלטו ביידיש וקיבלו בה הוראה מסומנת (marked). כך, למשל, השתמש עגנון לא פעם בהוראה הישנה-נושנה של המילה "מעשה" כפי ששקעה ביידיש (בהוראת 'מעשייה' או "סיפור"), כך השתמש תכופות במילה "בתולה" (בהוראת 'בחורה'), במילה "גזלן" (בהוראת 'רוצח') ובמילה "בהמה" (בהוראת 'בעל חיים').

כאשר השתמש עגנון פה ושם במילים "הירושלמיות" מבית מדרשו של בן-יהודה הוא עשה כן באופן המעיד בדרך כלל על התכוונות אירונית. את יחסו השולל והמזלזל כלפי אותו "בית חרושת של מילים" של בן-יהודה, כמו גם את השיטה לשלב ביצירתו חידושים של בן-יהודה כדי להגחיקם, נחל עגנון כאמור מביאליק, שאף הוא השתמש לא אחת באותם הֶבראיזמים שנקלטו ביידיש וקיבלו בה משמעות מורחבת, כגון בכותרת רשימתו "סוחר" (אצל ביאליק המילה "סוחר" – [SOYXER] כפי שהיא נהגית בלשון יידיש – אינה מציינת את המקצוע בלבד. היא מציינת גם תכונות של זריזות ועורמה, כבלשון יידיש).

מנפרד הרבסט, גיבור הרומן העגנוני המאוחר "שירה", ניצב ברגלו האחת בעולם הישן, ועל כן הוא משתמש במילים מיושנות כמו "ציגרטות", "צוקר" או "קהוה". בצאתו החוצה מד' אמותיו הוא נוסע ב"אבטובוס" או ב"אבטובוּביל" (ולא ב"מכונית" כפי שחידש בן-יהודה). אף על פי כן, יש שמתגנבת לדבריו מילה חדשה זו או אחרת מבין תחדישיהם של הירושלמיים, לפעמים משום שלא מצא לה חלופה, ולפעמים משום שביקש לקנטר את ביאליק שהוסיף יותר מחמש מאות מילים למילון העברי ולמרוד בהכרעותיו הלקסיקליות.

אמרנו שעגנון לא הוסיף מילה אחת למילון העברי, אך לא דקנו פורתא: ברומן המאוחר שלו "שירה" חידש עגנון שתי צורות פועל מקוריות משלו בבניין התפעל: "נתדקטר", כלומר 'נעשה דוקטור' (שם, עמ' 139), צורה שנתקבלה ונשתגרה, ו"נתקסר", כלומר, 'נעשה קיסר' (שם, עמ' 470), צורה שלא זכתה כידוע להיכנס למילון העברי.

*

בספרי "ש"י עולמות: ריבוי פנים ביצירת עגנון" (שמיר, 2011) הראיתי כי עגנון הרבה להעמיד ביצירותיו מצבים תלויי אינטרפרטציה שלא קל להעניק להם פירוש ברור וחד-ערכי. את התופעה כיניתי בשם "סיפור של מצבי תיק"ו" (תשבי יתרץ קושיות ובעיות). האם צדקה צירל כשהשיאה את בנה לבת עשירים מפונקת ולא למשרתת חרוצה ומוכשרת? האם היה עליה לענות אמן על אהבתם הטבעית של הירשל ובלומה שנמשכו זה לזה מתוך אהבת נעורים? האם היטיבו הוריו של

הירשל כשהפקידו את בנם ביד מטפל שעזר לו להתכחש לאהבתו ולחזור אל חיקה החמים והחונק של משפחתו? תיק"ו. קשה להכריע בין האופציות, כי אין מדובר בניגודים בִּינָרִים של "שחור-לבן", אלא בחלופות מנוגדות שלכל אחת מהן יש מעלות וחסרונות, כבחיים. כך או כך, אין מדובר בסיפור "פשוט".

כך גם ברומן "תמול שלשום" וברבות מיצירות עגנון המרבות במצבי תיק"ו. תיאור ביתה של סוניה, העומד בין שתי שכונות, מדגים היטב את מצבי התיק"ו האופייניים לסגנונו של עגנון: "סוניה גרה בסימטא קטנה שאין לה שם. לייחסה על נווה שלום אי אתה יכול, שערבה של חול מפסיקה ביניהן. ולייחסה על נווה צדק אי אתה יכול, שהרי קבוצת בתים מפסיקה ביניהן" (תמול שלשום, עמ' 141). תיאורים כאלה מותירים את הקוראים באובדן-כיוונים, מבלי שיוכל לקבוע קביעה כלשהי שתקפותו מלאה וגורפת. התיאור משאיר את קוראיו ב-limbo של אי-ודאות. האם סוניה מתגוררת בנווה שלום או בנווה צדק? תיק"ו.

מתברר שעגנון ידע לחיות בשני עולמות במקביל. עגנון ניהל באדיקות אורח חיים של "שומרי שלומי אמוני ישראל", אך לא כפה את שמירת המצוות על אשתו וילדיו והניח להם לנהל את חייהם כרצונם. ואף זאת: חרף היותו אדם דתי שהקפיד על "קלה כחמורה" (החל מסוף שנת 1924), במשך כארבעים שנה שבהן נשא בעול תורה ומצוות – מתחילת שנות השלושים עד סוף שנות השישים – הוא כתב רומן כדוגמת "שירה", שבמרכזו בגידה של גבר ברעייתו וניאוף על אישה שנקרתה בדרכו. גם יחסו לארץ ישראל היה יחס דואלי: ב-1912, משחלפה סכנת גיוסו לצבא הקיסר, הוא שמח לחזור לגרמניה, ולהתערות בה כאזרח (תודות לנישואיו לאסתר מרקס). ואולם, לאחר עלייתו ארצה ב-1924, הוא החליט שיחיה בארץ ישראל "עד עולם". אחרי מלחמת ששת הימים, הוא היה בין החותמים על המנשר של "התנועה למען ארץ-ישראל השלמה", מבלי לחשוף את תעודת הזיהוי הפוליטית שלו בגלוי.

גם יחסו של עגנון אל העברית המודרנית היה יחס דואליסטי ועמום, שהשאיר את קוראיו ואת חוקריו בערפל, בלי יכולת לתהות על קנקנו עד גמירא. הוא היה מבוצר בד' אמות של חדר עבודתו, ונבר כל ימיו בארון הספרים העברי; אך אף על פי שכתב בלשון המקורות, הוא ניסה שוב ושוב לחדש מילים, ולא התייאש כשתחדישו נידחו ולא נשתגרו. במילים אחרות: מחד גיסא, עגנון לא העריך את העברית המודרנית ולא הקדיש מאמצים רבים כדי להכירה כראוי ולשלוט בה. מאידך גיסא, הוא ניסה בלי הרף להרחיב את יריעות "אהל שם", להמציא מילים חדשות ולהטביע את חותמו על העברית המודרנית. הפסיפס הצפוף של סיפורים מוקדמים כדוגמת "והיה העקוב למישור" פינה את מקומו לסגנון חופשי יותר שיש בו מקום גם למאפייניה של העברית המודרנית,

ואפילו לתחדישי לשון שנולדו רק תמול-שלשום. גם יחסו אל השפה העברית קולע אפוא את קוראיו ואת חוקריו ל-limbo של אי-ודאות ושל אובדן כיוונים. האם ניסה עגנון לשלוט בעברית החדשה הכתובה והדבורה? תיק"ו.

מקורות

כתבי עגנון

- בנערינו ובזקנינו, בתוך על כפות המנעול (עמ' 215-274), הוצאת שוקן, 1998.
- הרופא וגרושתו, בתוך על כפות המנעול (עמ' 367-383), הוצאת שוקן, 1998.
- ידידות, בתוך סמוך ונראה (עמ' 106-102), הוצאת שוקן, 1998.
- לבית אבא, בתוך סמוך ונראה (עמ' 87-89), הוצאת שוקן, 1998.
- מסוד חכמים, הוצאת שוקן, 2002.
- מעצמי אל עצמי, הבאה לדפוס: א' ירון, הוצאת שוקן, 2000.
- סמוך ונראה, הוצאת שוקן, 1998.
- עד הנה, בתוך עד הנה (עמ' 5-131), הוצאת שוקן, 1998.
- עיר ומלואה, הביאה לדפוס: א' ירון, הוצאת שוקן, 1973.
- על כפות המנעול, הוצאת שוקן, 1998.
- פרקים של ספר המדינה, בתוך סמוך ונראה (עמ' 209-239), הוצאת שוקן, 1998.
- ש"י עגנון – זלמן שוקן: חילופי איגרות, הוצאת שוקן, 2003.
- שירה, הוצאת שוקן, 1999.
- תמול שלשום, הוצאת שוקן, 1998.

מחקרים

- קדרי, מ"צ (תשמ"א-1980). ש"י עגנון רב סגנון. אוניברסיטת בר-אילן.
- שכביץ, ב' (1970). בין אמור לאמירה: למהותה של 'המליצה'. הספרות, 2(3), 664-668.
- שמיר, ז' (2011). ש"י עולמות: ריבוי פנים ביצירת עגנון. הקיבוץ המאוחד.

נוספות

- ביאליק, ח"נ (1983). שירים, מהדורה מדעית, א, הוצאת דביר.